

Стефанова Н. О.,
докторантка кафедри загального мовознавства і германістики
Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова

ЕТНОСЕМІОМЕТРІЯ СЕМАНТИЧНИХ СТРУКТУР ІМЕН МАТРИЧНИХ АКСІОКОНЦЕПТІВ ІСТИНА-ВІРА-ПРАВДА

Анотація. У статті розглядаються діахронно-синхронні зв'язки в семантичних структурах імен матричних аксіоконцептів ІСТИНА-ВІРА-ПРАВДА. Уточнено розуміння поняття «семантична структура слова» загалом у його співвідношенні з терміном «внутрішня форма слова». Окрему увагу приділено розгляду такого явища, як семантичні переходи у структурі полісемічного слова/полісеманта. Запропоновано нову дефініцію терміна «семантична структура полісемічного слова», яка становить діахронно-синхронний фрагмент дійсності, поіменованій у конкретній мові в певний хронологічний період, що складається з актуалізованої в цей період сукупності сем. Доведено також доцільність залучення тих синонімів до полісемантів, які сягають спільних першозначень, особливо для реконструкції полісемічних імен, які є назвами ментальних утворень концептуальної природи, у цьому разі таких синонімічних понять, як «істина» і «правда» та їхнього корелята «віра». Підтверджено припущення, що обидві лексеми перебувають у тісних семасіологічних відношеннях, але не є абсолютними синонімами. Зроблено висновок (який не суперечить отриманим результатам інших дослідників, зокрема [12]), що сучасна семантична й термінологічна структура імені концепту ПРАВДА кризь призму значень імені концепту ВІРА побудована за моделлю горизонтальної осі формування в них ціннісних смислів шляхом опозицій «прямий – кривий», зокрема морально-етичної спеціалізації та юридичної термінологізації (старослов'янські слова з коренем *прав-* на оцінній шкалі мають позитивний показник, їх первинними, вихідними значеннями є «прямий, рівний, без відхилень (про шлях)», «спрямований прямо, вперед (про рух)» із подальшими переходами в значення «справедливості». Тимчасом ціннісна семантизація і термінологізація імені концепту ІСТИНА характеризується ознакою вертикальної осі простору («прямостояння», «стовбур», «стійкість», «непохитність»).

Ключові слова: полісемантична структура слова, імена матричних аксіоконцептів, семантичні переходи, першозначення, етносеміометрія.

Постановка проблеми. Сучасна семасіологія в її тісних зв'язках із когнітивною семантикою продовжує обговорювати онтологічну сутність такого поняття, як «семантична структура слова», в його дотичності до феномена «внутрішня форма слова» (М.В. Нікітін та ін.). Основну і донині не вирішену проблему в цій дискусії становить питання організації полісемантичного слова (Н.Д. Арутюнова, О.В. Афанасьєва, О.В. Маркелова та ін. [1; 2; 6]).

М.В. Нікітін із цього приводу пише: «У процесі розроблення критеріїв розмежування значень полісемантичного слова, встановлення їх змісту і зіставлення їх за змістом стають очевидними відношення семантичної деривації, тобто наявний

факт, що одне значення утворюється з іншого за певними моделями семантичної транспозиції і що всі вони разом утворюють своїми зв'язками *семантичну структуру слова*» [7, с. 66]. Учений виділяє в семантичній структурі 1) першозначення (реконструйований етимон – семантичний першоелемент, семантичний архетип) і 2) похідне (-і) значення, які поєднані смисловими зв'язками такого самого порядку, як і зв'язки між певними поняттями. Останні відображають те, як вони організовані у структурі свідомості носія мови, і називаються концептуальними зв'язками: імплікаційними, класифікаційними та знаковими (конвенціональними, семіотичними) [7, с. 69]. Якщо перший тип концептуальних зв'язків відображає реальні відношення між предметами, то класифікаційні зв'язки демонструють спільність властивих їм відношень: гіперо-гіпонімічних або метафоричних, які обов'язково мають місце в семантичній структурі полісемантів, встановлюючи логіку переходу одного значення в інше, логіку *семантичних переходів*.

Але найскладнішим питанням у перебігу вивчення семантичних переходів всередині полісемантів є характер внутрішньослівних зв'язків, оскільки структура слова є динамічним явищем, історично мінливим, якому властива ієрархічна підпорядкованість елементів [7, с. 265]. З цього випливає, що семантична структура полісемічного слова становить діахронно-синхронний фрагмент дійсності, опрацьований (позначений) мовою в певний хронологічний період, що складається з актуалізованої в цей період сукупності сем. Сема як найменший компонент внутрішньої форми слова позначає предмет або його характерну ознаку.

Час від часу внутрішньослівні зв'язки в діахронії (між першозначеннями) у синхронії розчиняються на рівні синонімів, які покривають тотожні поняття, але різними іменами. Це надзвичайно важливо у процесі вивчення найменувань тих понять, які для кожної лінгвокультури набули статусу концептуально-ціннісних (значимих) утворень, складні ієрархічні зв'язки між якими мають модель когнітивних матриць. Така постановка проблеми обґрунтовує актуальність теми пропонованої статті.

Мета статті – побудувати семантичну структуру імен матричних аксіоконцептів ІСТИНА-ВІРА-ПРАВДА шляхом етносеміометричного аналізу відношень між їхніми сучасними значеннями і семантичними першоелементами.

Виклад основних результатів. Правомірність розгляду синонімів у дослідженні ментальних утворень концептуальної природи, у цьому разі таких синонімічних понять, як «істина» і «правда» та їхнього корелята «віра», визначається розумінням синонімічного ряду – ланцюжка слів, пов'язаних семантично, де кожен член цієї схеми відрізняється будь-яким компонентом (семою) свого значення від інших членів ряду і водночас збіга-

ється з ними за іншим компонентом (Ю.Д. Апресян). Синоніми виражають відтінки значення, які відображені у словниках, а тому надають змогу виявити нові ознаки в концептуальних структурах. І саме на основі диференційних ознак можна робити певні припущення про ЗНАЧИМІСТЬ (ціннісну) концепту і його національні доміанти.

Що стосується питання синонімічного співвідношення імен концептів ІСТИНА і ПРАВДА, то підтримується припущення про те, що обидві лексеми перебувають у тісних семасіологічних зв'язках, але не є абсолютними синонімами, і через це окремі дослідники (М.В. Черников) їх навіть вважають «квазісинонімічними поняттями». Надаючи пояснення своїм твердженням, М.В. Черников вважає, що хоча вони і утворюють специфічний концептуальний тандем, де на перший план виходять їхня тісна єдність і смислова цілісність, проте глибше вивчення кожного з цих феноменів засвідчує його самотність/унікальність і заперечує постулат про їх повну синонімію і взаємозамінність [13, с. 164].

Для перевірки цих гіпотез залучаємо тлумачні лексикографічні джерела української мови і виконаємо семасіологічний і компонентний аналіз семантичних структур лексем *істина*, *віра* і *правда*.

Новий тлумачний словник української мови В. Яременко і О. Сліпушко подає 4 значення реєстрового слова *істина* з характерними для кожного з них ЛСВ.

Перше значення лексеми *істина* витлумачується з погляду повної синонімії зі словом *правда*, тобто в диференціації 5 ЛСВ: 1) «правда, тобто те, те, що відповідає дійсності»; 2) «істина, трузм» (*truism* – генетичний дериват лексем англійської мови *truth, trust*); 3) «певна сукупність достовірних відомостей про що-небудь»; 4) «дійсний стан речей, реальність»; 5) «справедливість» [8, с. 857].

Друге значення має позначку (книжн.), що включає 1 ЛСВ «моральний ідеал, справедливість», і позначку (філос.), яке диференційоване 2 ЛСВ: 1) «достовірне знання, що правильно відображає реальну дійсність у свідомості людей»; 2) «положення, твердження, судження, перевірене практикою, досвідом, догма, постулат» [8, с. 797].

З цього випливає, що друге значення, з одного боку, розширює семантичну структуру лексеми *істина* в українській мові, а з іншого – звукує його в бік спеціалізації до морально-етичної сфери, а також до термінологізації у філософській науці.

Цікаво, що в процесі лексикографічного аналізу досліджуваної лексеми у «Словнику української мови в 11 т.» виявилось, що словникова стаття з цим реєстровим словом чомусь відсутня. Наявний лише прикметник *істинний* із двома значеннями: 1) перше значення «правильний, правдивий» відповідає істині в 1, 3 і 4 ЛСВ; 2) друге – витлумачене як «дійсний, справжній, непідроблений» [9, с. 50]. Подано також дериват *істинність* із позначкою *книжн.* як абстрактне поняття до *істинний* [9, с. 50].

Ця словникова стаття відсилає до синоніма *справжній* із 4 значеннями: 1) «який є насправді, в дійсності»; «істинний, дійсний»; «не штучний, не підробний»; «ширий, не вдаваний»; 2) «який відповідає певним вимогам, який є досконалістю, взірцем, ідеалом чого-небудь»; 3) «надзвичайно подібний до кого-, чого-небудь, дуже схожий із кимсь, чимсь»; 4) «яким повинен бути, який відповідає дійсності» [9, с. 591].

Якщо розглядати перше значення лексеми *істина* та його ЛСВ, то воно, вочевидь, є семантичним переходом реконстру-

йованого значення і.-є. кореня **st-* «те, що відповідає дійсності», «щось справжнє», а також реконструйованого значення псл. етимона **Istь* «справжній», від якого походить ст.-сл. *Истъ, истовь* «справжній, дійсний, істинний». Значення і.-є. кореня **st-* в результаті радіальної полісемії термінологізувалося у філософській науці і з абстрактного/синкретичного трансформувалося в більш конкретне як «достовірне знання, що правильно відображає реальну дійсність у свідомості людей». Також можна припустити, що 2 філософське значення слова *істина* з його ЛСВ «положення, твердження, судження, перевірене практикою, досвідом, догма, постулат», тобто те, що є «непорушним, стійким, підтвердженням, чітким», крім першого значення і.-є. кореня **st*, стало результатом семантичного переходу «твердість, міцність» і.-є. кореня **ues-*.

У Філософському енциклопедичному словнику «істина» визначена як «філософська категорія, яка разом із категоріями Добра, Краси і Свободи відбиває глибинний смисл людського світовідношення та осягнення буття, пошуків людського духу та творення гуманістичних ідеалів; 2) виражає сутнісний зміст та мету пізнавального процесу і характеризує його результат – *знання* – тобто *адекватне відображення* суб'єктивної та об'єктивної реальності у свідомості людини. Істина встановлюється через визначення відповідності пізнавального образу, знання реального *стану речей у дійсності*, що надає Істині за своїм змістом незалежності від суб'єкта. Як продукт пізнання, Істина у сфері культури набуває ціннісного значення. Визначення смислу пізнавальної діяльності як служіння Істині надає цій категорії морального значення» [4, с. 252–253]. У представленій філософській науково-термінологічній дефініції відображено семантичні континуанти «адекватне відображення дійсності», «стан речей у дійсності» як рефлексії значень і.-є. кореня **st*: «те, що відповідає дійсності», «щось справжнє», псл. форми **Istь* «справжній, ширий» та ст.-сл. *Истъ, истовь* «справжній, дійсний», а також і.-є. кореня **ues-* «твердість, міцність» та його генетичних дериватів **uera-* «віра» та **ueros-* «істинний».

Першозначення останніх етимонів семантично розвинулися у структурі лексеми *віра*, яка у «Новому тлумачному словнику української мови» складається з трьох значень та їхніх ЛСВ. Перше значення включає два ЛСВ: 1) «упевненість у чомусь, у здійсненні чого-небудь»; 2) «впевненість у позитивних якостях кого-небудь, у правильності, розумності чіткості поведінки». Друге значення витлумачує лексему *віра* як синонім до значення «довір'я» («ставлення до кого-небудь, що виникає на основі віри в чийсь правоту, чесність, ширість і т. ін.» [9, с. 335]). Третє значення має два ЛСВ із позначкою (рел.): 1) «визнання існування Бога, переконання в реальному існуванні чогось надприродного»; 2) «те або інше релігійне вчення, віровизнання» [8, с. 345].

У «Словнику української мови в 11 т.» словникова стаття з реєстровим словом *віра* має 4 значення з їх ЛСВ. Перше значення «упевненість у чомусь, у здійсненні чого-небудь» є семантичним переходом реконструйованого значення «твердість, міцність» і.-є. кореня **ues-*; друге збігається з цим самим семантичним континуантом у вищеаналізованому джерелі («те саме, що довір'я»); третє значення є спеціальним із позначкою (рел.) і теж збігається з вище прокоментованим. Тимчасом четверте значення не лише набуло семіотичної термінологізації, а й зазнало морфологічної трансформації – перетворилося

з іменника на вигук, який уживається в мові моряків, будівельників і т. ін. як знак команди при вантажних роботах, що означає: «Піднімай!», «Вгору!» [9, с. 679].

Термінологізації лексема *віра* набула і у філософії, про що свідчить її визначення у «Філософському енциклопедичному словнику», де безпосередньо зафіксовано, що «це одна з фундаментальних світоглядних категорій; термін, який уживається на позначення особливого екзистенційного, духовного акту людської життєдіяльності, <...> одна з найважливіших специфічних здатностей людини сприймати належне як Суцце (**Istz*), бажане як *дійсне*, майбутнє як сучасне; сприймати не підтверджені соціально-історичним чи індивідуальним практичним або ж пізнавальним досвідом, не обґрунтовані емпіричними, експериментальними чи логічними засобами знання, цінності, норми та ідеали як *істинні*, *автентичні* характеристики об'єктивної реальності; підґрунтя і складник адекватного вираження людських світовідношень, надій і сподівань [11, с. 92]. У широкому розумінні «віра» означає «те саме, що й віровчення», тобто система релігійних поглядів, яких дотримується та чи інша людина, у вужчому розумінні – це або «вища, протиставлена розумові духовна потенція людини, або раціонально необґрунтована впевненість у реальному існуванні різноманітних надприродних явищ й істот» [11, с. 92].

Припускаємо, що релігійні значення «визнання існування Бога, переконання в реальному існуванні чогось надприродного» і «релігійне вчення, віровизнання», ймовірно, є семантичними континуантами абстрактного значення «говорити» (Слово) і-є кореня **uer-*, про яке йдеться у Біблії: «*Тож віра від слухання, а слухання через Слово Христове*» (Римлян 10:17).

Семасіологічна діада «істина – віра» завжди розглядається крізь призму їхнього співвідношення з розумінням поняття «правда» [10, с. 455–471]. І це підтверджують сучасні значення лексеми *правда* з їх ЛСВ, наведені в «Новому тлумачному словнику української мови».

Перше значення «те, що відповідає дійсності» складається з 3 ЛСВ: 1) істина, трукзм; 2) певна сукупність достовірних відомостей про що-небудь; 3) дійсний стан речей, реальність. Друге – «правдивість» – диференціюється у 2 ЛСВ: 1) «правильність»; 2) «який відповідає істині, дійсності», що є семантичними рефlekсами значень псл. кореня **prav-* «прямий – який не відхиляється вбік», «правильний», «правий». Третє тлумачиться як «справедливість» і свідчить про те, що у семантичній структурі лексеми *правда* актуалізується морально-етичний компонент, що диференціюється з ЛСВ: 1) «порядок, який ґрунтується на справедливості»; 2) «чесність»; 3) «соціально зумовлене розуміння справедливості» (одна з ціннісних констант, відсутність якої веде до руйнації державності загалом – *Н.С.*). Відповідно, четверте значення є термінологізованим, пов'язаним з юридичною сферою, адже тлумачить лексему *правда* як назву кодексів середньовічного права (є семантичним переходом значень «положення», «закон», «судова справа» слова *правда* у старослов'янській мові) [8, с. 857–858].

Усі значення з їхніми ЛСВ збігаються зі значеннями лексеми *правда*, наведеними у «Словнику української мови в 11 т.» [9, с. 497]. Зауважимо, що цей словник подає слова *істина* і *правда* як абсолютні синоніми, адже наводить тут їх в одному словосполученні *істинна* (святá, суща, чиста, чистісінька, щира) *пáвда* – *істина*, що не підлягає жодним сумнівам. І це може бути поясненням, чому в цьому академічному лексико-

графічному джерелі немає окремої словникової статті, як уже згадувалося вище, з реєстровим словом *істина*.

Але саме подальша термінологізація і першозначень, і сучасних значень обох лексем підтверджує їхню синонімію, але не суцільну тотожність.

С. Кримський у «Філософському енциклопедичному словнику» зазначає: «Правда – це особлива форма поєднання істини з життєвими нормами; це істина, що стала принципом життя. Тому не може бути універсальної правди, оскільки не існує універсальної людини. Завдяки тому, що «правда» потребує певних форм поєднання «істини» з життям, вона є багатоіпостасною, може набувати різних витворів, тимчасом як «істина» єдина щодо певної предметної області. «Правда» будується, а «істина» відкривається. «Істина» доводиться, а «правда» засвідчується життям чи особистим прикладом» [5, с. 506–507].

Висновки. Отже, сучасна семантична і термінологічна стратифікація імені концепту ПРАВДА крізь призму значень імені концепту ВІРА дає підстави для висновку щодо горизонтальної осі формування в їх семантичних структурах ціннісних смислів шляхом опозицій «прямий – кривий», зокрема морально-етичної спеціалізації і юридичної термінологізації (старослов'янські слова з коренем *прав-* на оцінній шкалі мають позитивний плюс, «первинними, вихідними значеннями яких є «прямий, рівний, без відхилень (про шлях), «спрямований прямо, вперед (про рух)» [12] із подальшими переходами в значення «справедливості». Тимчасом ціннісна семантизація і термінологізація імені концепту ІСТИНА характеризується ознакою вертикальної осі простору («прямостояння», «стовбур», «стійкість», «непохитність»).

Попередня семантична реконструкція як першозначень двох лексем, так і їхніх сучасних континуантів дає підстави говорити про їх неповну синонімію, а також припустити, що ці лексеми у свідомості давніх слов'ян та їхніх нащадків українців, зокрема сучасних, позначали і позначають як спільні, так і різні фрагменти світу (наївний, науковий, релігійний тощо).

Література:

1. Арутюнова Н.Д. Истина и этика. *Логический анализ языка: Истина и истинность в культуре и языке*. 1995. С. 7–23.
2. Афанасьева О.В. Семантическая структура концепта «время» и ее отражение во фразеологических системах английского, испанского и русского языков : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.20. Казань, 2007. 188 с.
3. Гостева Ж.Е. Средства выражения концепта «истина» в английском языке : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.04. Архангельск, 2004. 209 с.
4. Йолон П. Истина. *Філософський енциклопедичний словник* / гол. ред. В.І. Шинкарук. Київ : Абрис, 2002. 744 с.
5. Кримський С. Правда. *Філософський енциклопедичний словник* / гол. ред. В.І. Шинкарук. Київ : Абрис, 2002. 744 с.
6. Маркелова Е.В. Когнитивный анализ семантической структуры многозначного слова. *Языковая ситуация в России начала XXI века* : материалы Междунар. науч. конф. Кемерово, 2002. Т. 2. С. 34–37.
7. Никитин М.В. Основы лингвистической теории значения. Москва : Высшая школа, 1988. 168 с.
8. Новый тлумачний словник української мови: у 3 тт. / за ред. В. Яременко, О. Сліпущко. Київ, 2006. Т. 1. 926 с.; Т. 2. 926 с.
9. Словник української мови: в 11 тт. / за ред. І.К. Білодіда; АН УРСР. Інститут мовознавства. Київ : Наук. думка, 1970–1980. Т. 1. 799 с.; Т. 2. 550 с.; Т. 4. 840 с.; Т. 8. 927 с.; Т. 9. 916 с.

10. Степанов Ю.С. Константы. Словарь русской культуры. Москва : Академический Проект, 2004. 991 с.
11. Філософський енциклопедичний словник / гол. ред. В.І. Шинкарук. Київ : Абрис, 2002. 744 с.
12. Цейтлин Р.М. О значениях старославянских слов с корнем -прав-. *Этимология 1978*. Москва : Наука 1980. С. 59–64.
13. Черников М.В. Концепты «правда» и «истина» в русской культурной традиции. *Общественные науки и современность*. 1999. № 2. С. 164–175.

Stefanova N. Ethnosemiometry of semantic structures of the names of matrix axioconcepts Truth-Belief-Faith

Summary. The article discusses diachronic and synchronic connections in the semantic structures of the names of matrix axioconcept TRUTH-BELIEF-FAITH. The understanding of the concept “semantic structure of the word” as a whole in its relation to the term “internal form of the word” is specified. Special attention is paid to the consideration of such a phenomenon as semantic transitions in the structure of a polysemantic word / polysemant. We suggest a new definition of the term “semantic structure of polysemantic word”, which is a diachronic and synchronic fragment of the reality named in a particular language in a certain chronological period and consisting of a set of semes actualized in this period. It is also proved that it is expedient to use

those synonyms to polysemants that reach common primary meanings, especially for the reconstruction of polysemantic names that are the appellation of mental formations of conceptual nature, in this case, such synonymous concepts as “truth” and “faith” and their correlate “belief”. We confirm the assumption that both lexemes are in close semasiological relations, but are not absolute synonyms. It is concluded (it does not contradict the results obtained by other researchers, in particular [12]) that the modern semantic and terminological structure of the name of concept TRUTH from the perspective of meanings of the concept name BELIEF is formed by the horizontal axis model of forming the value senses through oppositions “straight – curve”, including moral, ethical and legal specialization, law terminologization (Old Slavic words with root *прав-* on the evaluation scale have a positive plus, primary, initial meanings of which are “straight, smooth, without deviations (about the way)”, “directed straight, forward (about the movement)” with subsequent transitions to the meaning “justice”).

Meanwhile, the value semantization and terminologisation of the name of concept TRUTH is characterized by a sign of the vertical axis of space (“upright”, “trunk”, “firmness”, “steadfastness”).

Key words: polysemantic structure of the word, name of matrix axioconcept, semantic transitions, primary meanings, ethnosemiometry.